“QUTADG‘U BILIG”DA BILIM VA UQUV TUSHUNCHALARINING TARBIYAVIY MOHIYATI

G‘oyibnazarov Rahmatilla

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi dotsenti

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Raximjonova Malika

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

Dinshunoslik yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida ta’lim va aqliy kamolotning shaxs va jamiyat hayotidagi o‘rni “bilig” (bilim) va “uqush” (uquv) tushunchalari orqali tahlil qilinadi. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega: asar matni Q. Karimov nashri bo‘yicha, so‘nggi ikki yilda e’lon qilingan tadqiqotlar bilan qiyoslab, konseptual va germenevtik tahlil qilindi. Asarda bilim tajriba va o‘qish orqali egallanadigan, uquv esa insonga ato etilgan anglash qobiliyati sifatida farqlanishi, ikkalasi bir-birisiz to‘la samara bermasligi ko‘rsatildi. Bilim kishiga martaba, uquv esa qadr beradi, ularning birligi esa davlat barqarorligi va jamiyat tartibining sharti hisoblanadi. Asardagi bosqichma-bosqich o‘qitish va erta tarbiya haqidagi baytlar asosida bugungi ta’lim uchun pedagogik xulosalar chiqarildi, majburlovga oid qarashlar esa tanqidiy baholandi.

Kalit so‘zlar: Yusuf Xos Hojib, Qutadg‘u bilig, bilig, uquv, aqliy tarbiya, aqliy kamolot, O‘gdulmish, amaliy donolik.

Аннотация. В статье анализируется место обучения и умственного совершенствования в жизни человека и общества в поэме Юсуфа Хас Хаджиба «Кутадгу билиг» через понятия «билиг» (знание) и «укуш» (разум, понимание). Исследование носит теоретико-аналитический характер: текст поэмы по изданию К. Каримова подвергнут понятийному и герменевтическому анализу в сопоставлении

с работами последних двух лет. Показано, что в поэме знание понимается как приобретаемое опытом и учением, а разум — как дарованная человеку способность понимания, причём одно без другого не даёт полного результата. Знание приносит человеку положение, разум — достоинство, а их единство выступает условием устойчивости государства и порядка в обществе. На основе бейтов о поэтапном обучении и раннем воспитании сформулированы педагогические выводы для современного образования, а взгляды, допускающие принуждение, оценены критически.

Ключевые слова: Юсуф Хас Хаджиб, Кутадгу билиг, билиг, укуш, умственное воспитание, умственное развитие, Огдюльмиш, практическая мудрость.

Abstract. The article examines the role of learning and intellectual maturity in individual and social life in Yusuf Khass Hajib's Kutadgu Bilig, focusing on two concepts, bilig (knowledge) and ukush (understanding, intellect). The study is theoretical and analytical. The text, read in Q. Karimov's edition, was subjected to conceptual and hermeneutic analysis and compared with research published in the last two years. The poem treats knowledge as something acquired through experience and study, and ukush as an innate capacity to understand; neither yields its full value without the other. Knowledge brings a person rank, understanding brings dignity, and their union is presented as a condition of a stable state and an orderly society. Couplets on graded instruction and early education are used to draw pedagogical implications for present-day teaching, while the poem's acceptance of coercion is assessed critically.

Keywords: Yusuf Khass Hajib, Kutadgu Bilig, bilig, ukush, intellectual education, intellectual maturity, Ögdülmish, practical wisdom.

KIRISH

“Qutadg‘u bilig” 1069–1070-yillarda Qoraxoniylar davlatida yozilgan va Tavg‘ach Bug‘raxonga taqdim etilgan. Asar nomi “qut keltiruvchi bilim” degan ma’noni beradi, ammo pedagogik adabiyotda u ko‘proq axloqiy o‘gitlar to‘plami sifatida keltiriladi: adolat

yoki saxovat haqidagi baytlar ajratib olinadi, bilimning o‘zi qanday tushunilgani esa kamdan-kam so‘raladi.

Yusuf Xos Hojib bilimni bir so‘z bilan ifodalamaydi: “bilig” bilan yonma-yon “uqush” keladi, u hozirgi tilda “uquv” shaklida saqlangan va ko‘pincha “aql” deb tarjima qilinadi. Ular orasidagi farq aniqlanmasa, asardagi aqliy tarbiya g‘oyasi “bilim olish kerak” degan umumiy nasihatga aylanib qoladi.

So‘nggi ikki yildagi tadqiqotlar asarga turli tomondan yondashadi. E. Uçar va E. Karasu Avcı (Uçar & Karasu Avcı, 2025) asardagi qadriyatlarni miqdoriy tasniflab, bilimga oid qadriyat 497 baytda uchrashini va yigirma to‘rt qadriyat orasida sakkizinchi o‘rinda turishini aniqlagan. B. Bayrak (Bayrak, 2025) asardagi ideal hukmdor sifatlarini Turkiyaning 2024-yilgi ta’lim modelidagi “yetuk va fazilatli inson” profili bilan solishtirib, ular katta darajada mos kelishini ko‘rsatgan. A. Mukan va hammualliflari (Mukan et al., 2026) asardagi hokimiyat tushunchasini islom axloqi ta’sirida ma’naviy mas’uliyat sifatida talqin qiladi. D. Xo‘jayev (Xo‘jayev, 2026) komil inson g‘oyasini aql, bilim, qanoat va axloqiy mas’uliyat birligida ko‘radi.

“Bilig” tushunchasiga maxsus bag‘ishlangan ishlar ham bor. L. Olimova (Olimova, 2026) uni “Hibatul-haqoyiq” bilan qiyoslab, Yusuf Xos Hojibda bilig oddiy ma’lumot emas, insonni kamolotga eltuvchi ma’rifiy-falsafiy konsepsiya darajasiga ko‘tarilganini ko‘rsatadi. Pedagogik yo‘nalishda K. Ç. Bozkırlı va E. Dağaşan (Bozkırlı & Dağaşan, 2026) asardagi o‘n besh baytni bo‘lajak o‘qituvchilarga ta’lim nazariyasi tushunchalari bilan bog‘latgan, Z. Abdiraupova (Abdiraupova, 2026) esa asarni 5E modeli asosida o‘qitish metodikasini taklif qilgan.

Bu ishlarda bilim va uquv odatda bitta tushuncha sifatida olinadi, ularning farqi va undan kelib chiqadigan tarbiyaviy ma’no alohida tahlil qilinmagan. Maqolaning maqsadi “Qutadg‘u bilig”da bilim va uquv tushunchalarining mazmunini aniqlash hamda ular orqali asarning ta’lim va aqliy kamolot haqidagi qarashini shaxs va jamiyat darajasida ochib berishdir.

METODLAR

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega, empirik ma’lumotlar to‘planmagan. Asosiy manba sifatida asarning Q. Karimov tomonidan nashrga tayyorlangan matni olindi (Yusuf Xos Hojib, 1971). Ayrim baytlar raqami Bozkırlı va Dağaşan (2026) keltirgan turkcha nashr bo‘yicha berildi.

Birinchi bosqichda konseptual tahlil qo‘llanildi: “bilig” va “uqush” so‘zlari kelgan baytlar va ular bilan bog‘liq tushunchalar (bilga, biliglig, uqushlug‘) qaysi ma’noda ishlatilgani aniqlandi. Asarda bilim haqidagi qarash ta’riflarda emas, so‘zlarning qo‘llanishida namoyon bo‘lgani uchun shu usul tanlandi. Ikkinchi bosqichda germenevtik tahlil orqali tushunchalar asar tuzilishi, xususan, to‘rt timsoliy obraz tizimi bilan bog‘lab talqin qilindi. Uchinchi bosqichda qiyosiy tahlil yordamida asardagi qarashlar hozirgi pedagogikadagi amaliy donolik (phronesis) tushunchasi bilan solishtirildi.

Ikkilamchi adabiyotdan faqat 2025–2026-yillarda e’lon qilingan va ma’lumotlari tekshirilgan ishlar olindi, asosiy matn nashri bundan istisno. Tahlil qo‘lyozmalar bo‘yicha emas, transkripsiya va tarjimalar bo‘yicha olib borildi, shu sababli atamalar turli talqinlar bilan solishtirildi.

NATIJALAR

Bilim va uquvning farqi. Asarda ikki tushuncha ko‘pincha juft holda keladi, lekin ularning vazifasi farqlanadi. Olimova (2026) tahlil qilgan yakuniy qismdagi “Uqushlug‘ uqar-ul biliglig bilir” misrasi bu farqni ixcham ifodalaydi: uquvli kishi anglaydi, bilimli kishi biladi. “Anglash” va “bilish” bu yerda ikki xil faoliyat sifatida qo‘yilgan.

Bilimning kelib chiqishi haqida asarda aniq fikr bor. 1680–1681-baytlarda inson bilimsiz tug‘ilishi, o‘rganib va tajriba orttirib maqsadga erishishi, bilim egallagach obro‘ topishi aytiladi (Bozkırlı & Dağaşan, 2026). Demak, bilig insonga tayyor holda berilmaydi, u mehnat va ta’lim mahsulidir. Uquv esa boshqacha talqin qilinadi. Olimova (2026) ko‘rsatganidek, u Yaratgan tomonidan ato etiladigan qobiliyat bo‘lib, inson hikmat va

ma’rifatni shu qobiliyat orqali idrok etadi. Shunday qilib, asarda tug‘ma imkoniyat va egallanadigan mazmun bir-biridan ajratiladi.

Bu ajratish 293-baytda yaqqol ko‘rinadi. Unda yosh bolaning uquvi o‘sib borishi, lekin u yetilmaguncha jiddiy ishga kirisha olmasligi aytiladi (Bozkırlı & Dağaşan, 2026). Demak, tug‘ma uquv ham o‘zgarmas emas, u yosh bilan yetiladi. Aqliy kamolot shu ma’noda ikki jarayonning uchrashuvidir: tug‘ma uquvning yetilishi va bilimning to‘planishi.

Bilim va uquvning shaxs hayotidagi o‘rni. Asarning bilim va uquv fazilati hamda foydasiga bag‘ishlangan bobida ikki tushunchaga turlicha baho beriladi. Bir baytda bilim kimda bo‘lsa, u beklik, ya’ni martaba topishi, uquv kimda bo‘lsa, u asllik va qadr-qimmatga ega bo‘lishi aytiladi. Boshqa baytda inson qadri va ziynati uquvga bog‘liqligi, usiz u bir hovuch loydan farq qilmasligi ta’kidlanadi (Yusuf Xos Hojib, 1971). Bilim kishiga tashqi o‘rinni, uquv esa ichki mavqeni beradi.

Shu bois asarda bilimdon, lekin uquvsiz kishi ham, uquvli, lekin bilimsiz kishi ham to‘liq ideal emas. Uçar va Karasu Avcı (2025) keltirgan baytlarda aqlli kishining ishi o‘lchovli, bilimsiz kishiniki esa tartibsiz deb tasvirlanadi, aqlli kishi “odamlarning boshi” deb ataladi. Mezon ko‘p bilish emas, bilganini o‘rnida qo‘llay olishdir.

O‘gdulmish obrazi. Asardagi to‘rt timsoliy obrazdan Kuntug‘di adolatni, Oyto‘ldi qut va davlatni, O‘zg‘urmish oqibat va qanoatni, O‘gdulmish esa aql va bilimni ifodalaydi (Yusuf Xos Hojib, 1971). Uçar va Karasu Avcı (2025) ham O‘gdulmishni bilim va hikmatni gavdalantiruvchi obraz sifatida ko‘rsatadi. O‘gdulmish hukmdorga vazir bo‘ladi, ya’ni uquv va bilim davlat boshqaruvining markaziga qo‘yiladi. Asarning katta qismi Kuntug‘di bilan O‘gdulmish o‘rtasidagi savol-javob shaklida qurilgan. Demak, bilim nasihat orqali emas, savol va asoslangan javob orqali beriladi.

Bosqichli ta’lim va erta tarbiya. Asarda ta’limni tashkil etishga oid aniq ko‘rsatmalar ham bor. 1493 va 1495-baytlarda bolani yoshligida o‘qitish zarurligi va bolalikda o‘rganilgan narsa keksalikkacha unutilmasligi aytiladi. 4380–4382-baytlarda esa

ilm o‘rganish tartibi beriladi: avval ikkilantirish va ikkiga bo‘lish, so‘ng ildiz chiqarish, qo‘shish, ayirish va o‘lchash, undan keyin algebra va Evklid (Bozkırlı & Dağaşan, 2026). Bu oddiydan murakkabga borish tamoyilining aniq ifodasidir.

Asarda majburlovga yo‘l qo‘yuvchi qarash ham uchraydi. 1494-baytda jismoniy jazo bolaga bilim o‘rgatadi degan fikr bor (Bozkırlı & Dağaşan, 2026). Bu o‘z davri amaliyotining aksi bo‘lib, bugungi pedagogikaga mos emas.

Bilim va uquvning jamiyat hayotidagi o‘rni. Asarda bilim va uquv faqat shaxsiy fazilat sifatida qaralmaydi. Mukan va hammualliflari (2026) ta’kidlaganidek, hukmronlik asarda adolat, donolik va ijtimoiy mas’uliyat talab qiladigan omonat sifatida talqin qilinadi. Xo‘jayev (2026) esa adolatni davlat barqarorligining asosiy mezoni deb ko‘rsatadi. Bizning tahlilimiz bu ikki fikrni bog‘laydi: asarda adolat o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi, u uquv va bilimga tayanadi. Kuntug‘dining O‘gdulmishni yoniga olishi shuni anglatadi. Tahlil natijalari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. “Qutadg‘u bilig”da bilim va uquv tushunchalarining qiyosiy tavsifi

Jihat	Bilig (bilim)	Uqush (uquv)
Tabiati	Egallanadigan mazmun, ma’lumot va ma’rifat	Ato etilgan anglash qobiliyati
Manbai	O‘qish, tajriba, ustoz va muloqot (1680–1681-baytlar)	Tug‘ma imkoniyat, yosh bilan yetiladi (293-bayt)
Shaxs hayotidagi vazifasi	Martaba va obro‘ beradi	Qadr-qimmat va insoniy qiyofani belgilaydi
Jamiyatdagi vazifasi	Boshqaruv va kasbiy faoliyat uchun asos	Adolatli qaror va o‘lchovli ishning sharti
Timsoli	Olimlar, maslahatchilar	O‘gdulmish
Pedagogik ma’nosi	Ta’lim mazmuni va uning tartibi	Aqliy tarbiya, mustaqil fikrlash va mulohaza

Tahlil asosida asardagi qarashlarni hozirgi ta’lim amaliyotiga ko‘chirish imkoniyatlari 2-jadvalda ko‘rsatildi.

2-jadval. Bilim va uquv birligidan kelib chiqadigan pedagogik tamoyillar

Tamoyil	Asardagi asosi	Hozirgi ta’limdagi ifodasi
Bilim va tushunishni birga rivojlantirish	“Uquvli anglaydi, bilimli biladi”	Yodlashdan ko‘ra tushunish va qo‘llashni baholash
Yoshga mos va bosqichli o‘qitish	293, 1493, 1495, 4380–4382-baytlar	O‘quv mazmunini oddiydan murakkabga qarab tuzish
Muloqot orqali o‘qitish	Kuntug‘di va O‘gdulmish savol-javobi	Muammoli savol, munozara va dialogik darslar
Bilimning ijtimoiy mas’uliyati	Bilim va uquvning adolatli boshqaruvdagi o‘rni	Bilimni jamiyat manfaati uchun qo‘llashga yo‘naltirish

MUHOKAMA

Asardagi bilim va uquv farqi Aristotel an’anasidagi nazariy bilim bilan amaliy donolik farqini eslatadi. R. Heilbronn (Heilbronn, 2025) yaxshi o‘qitishni tahlil qilib, phronesisni “qanday qilish”ni bilish, kairosni esa “qachon qilish”ni bilish deb ta’riflaydi va ularni bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalar deb hisoblaydi. “Qutadg‘u bilig”dagi uquv ham shunga yaqin: u bilimni qachon va qanday qo‘llash kerakligini belgilaydi. Yusuf Xos Hojibda uquv ato etilgan qobiliyat sifatida boshlanadi, Aristotelda esa amaliy donolik tajriba orqali shakllanadi, ammo 293-baytdagi “yetilish” g‘oyasi bu farqni yumshatadi.

Test ballariga tayangan amaliyotda bilig o‘lchanadi, uquv esa e’tibordan chetda qoladi, asar esa ikkalasini ham tarbiya maqsadi qilib qo‘yadi. Bayrak (2025) qayd etgan “yetuk va fazilatli inson” profili bilan o‘xshashlik shu nuqtada tushunarli bo‘ladi:

zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv ham bilimni uni qo‘llash qobiliyatidan ajratmaydi.

Biroq Bayrakning o‘zi ko‘rsatganidek, asarda fazilatlar birinchi navbatda hukmdor va davlat xizmatchilaridan talab qilinadi va diniy-an’anaviy doirada talqin etiladi: bilim ierarxiyani mustahkamlashga xizmat qiladi, bugungi ta’lim esa har bir shaxs rivojini maqsad qiladi. Jismoniy jazoga oid baytni ham tarixiy kontekstdan uzib, “milliy tarbiya an’anasi” sifatida taqdim etish noto‘g‘ri bo‘lardi.

Asarni o‘qitishda yana bir muammo bor. Bozkırlı va Dağaşan (2026) tadqiqotida bo‘lajak o‘qituvchilar baytlardagi ta’lim g‘oyalarini umuman tanigan, lekin ularni to‘g‘ri tushunchaga bog‘lash darajasi baytga qarab 10 foizdan 70 foizgacha o‘zgargan. Bizningcha, bu bilim va uquv farqining o‘zi bilan ham bog‘liq: ta’lim nazariyasini bilish (bilig) baytni anglash (uquv) uchun yetarli emas. Abdiraupova (2026) taklif qilgan 5E modeli kabi faol shakllar bu bo‘shliqni to‘ldirishi mumkin, ammo samarasi hali tekshirilmagan.

Tahlil tarjimalarga tayanadi, baytlar raqami nashrlarda farq qiladi, ikkilamchi manbalarning 2025–2026-yillar bilan cheklangani esa XX asrdagi asosiy tadqiqotlarni chetda qoldirdi. Taklif qilingan tamoyillar tajriba-sinovda tekshirilishi lozim.

XULOSA

“Qutadg‘u bilig”da bilim (bilig) va uquv (uqush) ikki alohida, lekin bir-birini taqozo etuvchi tushuncha sifatida talqin qilinadi. Bilim o‘qish va tajriba orqali egallanadi, uquv esa insonga ato etilgan, yosh bilan yetiladigan anglash qobiliyatidir. Asarda bilim kishiga martaba, uquv esa qadr-qimmat berishi aytiladi, ularning birligi esa ishning o‘lchovli va adolatli bo‘lishini ta’minlaydi.

Shaxs darajasida aqliy kamolot tug‘ma uquvning yetilishi va bilimning to‘planishi uchrashgan holat sifatida ko‘rinadi. Jamiyat darajasida ular adolatli boshqaruvning sharti bo‘lib, O‘gdulmish obrazida gavdalanadi. Asardagi erta ta’lim, bosqichli o‘qitish va dialog

orqali bilim berish g‘oyalari hozirgi didaktika tamoyillari bilan mos keladi, jismoniy jazoga yo‘l qo‘yuvchi qarash va ierarxik yo‘nalganlik esa tanqidiy baholanishi kerak.

Keyingi tadqiqotlarda bilim va uquv atamalarini asl matn va turli nashrlar bo‘yicha leksik-semantik tahlil qilish hamda 2-jadvaldagi tamoyillar asosida “Qutadg‘u bilig”ni o‘qitish modelini pedagogik tajriba-sinovda tekshirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdiraupova, Z. (2026). «Qutadg‘u bilig» didaktik asarini 5E modeli asosida o‘qitishning metodik imkoniyatlari. Yangi davr ilm-fani: inson uchun innovatsion g‘oya va yechimlar, 2(14), 59–66. https://doi.org/10.47390/ydif-y2026v2i14/n14

2. Bayrak, B. (2025). Türkiye Yüzyılı Maarif Modelindeki yetkin ve erdemli insan niteliklerinin Kutadgu Bilig eseriyle karşılaştırılması. In Ş. Saygıner (Ed.), Eğitim bilimlerinde akademik araştırmalar (pp. 69–94). Özgür Yayınları. https://doi.org/10.58830/ozgur.pub1082.c4282

3. Bozkırlı, K. Ç., & Dağaşan, E. (2026). Bridging classical wisdom and modern pedagogy: Pre-service teachers’ cognitive engagement with Kutadgu Bilig. Frontiers in Psychology, 17, 1878026. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2026.1878026

4. Heilbronn, R. (2025). Kairos and phronesis in teaching well. Journal of Philosophy of Education, 59(3–4), 718–727. https://doi.org/10.1093/jopedu/qhaf017

5. Mukan, A., Abdimomynov, N. T., & Borbassova, K. M. (2026). The influence of Islam on governance and leadership in the Karakhanid Dynasty: A philosophical analysis of Kutadgu Bilig. Vestnik of Saint Petersburg University. Philosophy and Conflict Studies, 42(1), 186–197. https://doi.org/10.21638/spbu17.2026.115

6. Olimova, L. J. (2026). “Qutadg‘u bilig” va “Hibatul-haqoyiq” asarlari misolida “bilig” konsepsiyasi. Komparativistika, 3(13), 216–227. https://doi.org/10.64964/comp.2026.0348

7. Uçar, E., & Karasu Avcı, E. (2025). Kutadgu Bilig'in değerler açısından incelenmesi. Değerler Eğitimi Dergisi, 23(49), 121–150. https://doi.org/10.34234/ded.1644877

8. Xo‘jayev, D. (2026). Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida adolat, davlat va inson kamoloti konsepsiyasi. Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar, 3(8), 109–111. https://doi.org/10.67227/jkb04850